

De laatste liefde van de raaf

De laatste liefde van de raaf

Een herinnering

Frans de Haan

Leiden

*

Hij opent de deur van zijn kamer en loopt naar binnen. Met een milde glimlach kijkt hij rond. De ernstig ondervoede muggen aan de muren, ooit jaloers op hun malaria-confraters, maar al jaren geleden door vette handen ontdaan van een dimensie. Het geluid van een traagvallende druppel uit de badkamer. Een eenzaam bungelend peertje aan het plafond dat afschrikwekkend als een ter dood veroordeelde ook overdag brandt. Hier is het nieuwe millennium nog lang niet doorgedrongen, hier gloeien nog steeds de dertien maanden zonneshijn. Hij zet het raam open. De geur van wierook komt langs de balkons omhoog. Hij staart even naar het meer, het verkeerde meer, zijn meer komt nog. Hij is moe, van de lange vliegreis, van de mensenmassa op het vliegveld, van de chaos bij het busstation, van de blikken die hem tijdens de busreis bijna letterlijk zijn toegeworpen, met telkens weer die verwarrende mengeling van trots en angst in hun ogen. Hij gaat op het bed liggen, kamer 203 van het Hora Ras Hotel, hij staart door zijn wimpers. Hij ziet duizenden vogels in ondiepe zwarte meren, dofglanzende zeboe koeien in de schaduw van bloeiende vijgenbomen, onwennig lachende marktvrouwen met een pover stapeltje tomaten en twee of drie plakken gedroogde koeienmest voor zich op de grond, kinderen die met stenen gooien, wapperende vaandels die hollend zijn ogen passeren bij de viering van de revolutie, lege zalen in het hotel en uitbundige Russische piloten die zich in een aparte eetzaal laven aan de plaatselijke alcohol. Een merkwaardig land. Maar daarvoor is hij niet gekomen.

*

In 1955 publiceert Le Corbusier zijn loflied op de orthogonaal, *Le Poème de l'angle droit*. Op de feestelijke bijeenkomst die uitgeverij Verve ter gelegenheid hiervan heeft georganiseerd in een gerenommeerd etablissement in Parijs, ontmoet Le Corbusier de Ethiopische familie Makonnen. Wereldburgers uit een trots keizerrijk. Hij raakt met hen in gesprek en wordt voorgesteld aan hun dochter, Maria. Door haar studie architectuurgeschiedenis in Genève en Londen is zij bekend met het werk van Le Corbusier. Zij eist hem ongegeneerd op. Enthousiast vertelt ze over de tukuls, de ronde huizen van Ethiopië die als bijenkorven onderdak bieden aan de miljoenen inwoners van het uitgestrekte land. Le Corbusier luistert naar haar schattige uitspraak. The houses themselves are simple enough. Consisting of a circular wall of thin poles stuck in the ground, with cross withies laced to them, and then plastered with a mixture of mud, dung, and t'eff which is applied in layers. When it hardens, it provides a weather proof barrier which lasts, with a little patching after the rains, for many years. The conical roof is supported by four or five poles, commonly eucalyptus. There are small storage areas for cooking utensils, and the main area serves as sleeping and living quarters. These 'sar bets' are quite small but nonetheless manage to accomodate quite a few people: the farmer, his wife and unmarried children, and for a short time even married children until they have their own house. There are no windows or chimneys, the smoke escapes through the thatch drifting up on the breeze into the clear blue of the sky. As incomes rises, the tendency is for 'sar bets' to be replaced by rectangular 'corcoro bets' with tin roofs. Zij vraagt hem of dat de prijs van de vooruitgang is.

Le Corbusier is weliswaar geïntregeerd door de vraag, voelt zich uitgedaagd, maar wil eigenlijk naar zijn andere gasten. Zo vaak is hij niet in Parijs. Vermoeid en defensief citeert hij uit eigen werk. In staccato dreunt hij op. L'homme et son outil de mesure: la croisée d'angle droit. La nature et son discours: l'espace, le plan horizontal des eaux, le récit des profils géographiques et géologiques. Deux alternatives s'offraient: le gribouillis ou l'orthogonal. Warboel of rechte hoek, vraagt zij ongelovig. Ja zeker, zegt hij, provocerend. Le paysage omniprésent sur toutes les faces, omnipotent, devient lassant. Pour que le paysage compte, il faut le limiter, le dimensionner. Lang leve de orthogonaal, hij schreeuwt het uit. De genodigden wenden hun hoofd. Maria pakt zijn arm vast. Maar hoe kan ik dat nu rijmen met uw eigen inleiding bij de Modulor, zegt ze, teleurgesteld, maar ook boos. The life of human beings is not encyclopaedic but personal. To be encyclopaedic is to remain unmoved when faced with the multitude of facts and ideas which make up life; it is to recognize them, know them and classify them. Some men cannot remain unmoved in the face of life; instead, they throw themselves into it heart and soul. The only thing this book claims to do is to retrace, step by step, the course of a search running like a thread through the life of one man. If this search has been crowned by a solid achievement, it is because a personality - an environment - a way of life - a passion - a set of circumstances - have fitted together into a continuous chain stretching unbroken through the tumults of life, which are circumstance - passion - conflict - rivalries - the decline of some things and the rise of others - special conditions - perhaps even revolutions - and so on and so forth. The very opposite of an encyclopaedic bookshelf, where volumes of wisdom are tidily ranged. Leven of encyclopedie, dat is de vraag. Ze

herhaalt haar laatste woorden, gepassioneerd, maar ook geagiteerd. Le Corbusier glimlacht.

*

De wetenschap houdt even pauze. Hij vlucht de betonnen bunker uit, te kleinschalig voor een deeltjesversneller, te groot voor het onderwerp van die dag. Brussel. Vederlichte sneeuw die langs zijn jas valt. Hij moet dwalen, langs straten, pleinen, etalages, passages, kramen met wafels en warme rode wijn, bonbonuitgiftepunten, absoluut, de sociale zekerheid is hier anders georganiseerd dan in Nederland, hij verdwaalt in de kerstsfeer die het kindeke Jezus begeleidt naar de eeuwwende. De roes van het exotische wordt ruw onderbroken door de gutturale klanken van de Nederlandse eigenaar van een antiquariaat. Of hij zijn tas bij de kassa in bewaring wil geven. Of hij iets zoekt. Kaaskoppen herkennen elkaar. Hij weet wat hij moet zeggen. Nee, hij kijkt gewoon even rond. Voor zover mogelijk. Sinds hij het lemma serendipiteit in zijn woordenboek heeft doorgekrast zoekt hij niet meer, hij vertrouwt louter op vondsten. Maar dat hoeft niemand te weten. Eerst heeft hij een visioen. Terwijl zijn ogen hink-stap-springen langs de ruggen van duizenden boeken, ziet hij het duidelijk voor zich. Hoe de boeken die achteloos zijn annexerende blik absorberen en geen kik geven, hier meer dan ooit een eenheid vormen, meer dan bij hun talloos veel miljoenen vorige bezitters, hoe zij zich koesteren in hun nieuwe collectieve identiteit, een status waarvan hij echter opeens de broosheid, ja, dat is het woord, inziet. Bezit, waartoe hij identiteit ook rekent, is niet zo zeer diefstal, hij heeft inmiddels te veel te verliezen om dat nog langer vol te houden, als wel een bewijs van de alomvattende

tijdelijkheid. De wereld is niet op een zonovergoten zondag ontstaan uit een eenmalige oerknal, niet uit een unieke samenklontering van tot dan toe doelloos vegeterende voorwerpen, de wereld is een zich permanent vernieuwende reeks van samenvoegingen en ontbindingen, van stuurmanskunst en schipbreuk, van betekenisverlening en slordige testamenten met een huilende weduwe aan de tafel van de meelevende notaris, een reeks waar nooit een einde aan zal komen. Zijn piëteit jegens de verzameling boeken die hier met veel liefde en nog meer koopmanskunst bijeen is gebracht, is reukeloos, als altijd. Hij besluit een vondst te doen. Hij neemt het boek ter hand. François Vaudou. *La Petite Maison de Le Corbusier. Villa le Lac à Corseaux-Vevey*. Carré d'Art Edition, Genève, 1991. Het boek gaat over de villa die Le Corbusier, samen met zijn neef Pierre Jeanneret, in 1923 heeft ontworpen voor zijn ouders. De villa grenst aan de oevers van het meer van Genève en biedt een prachtig uitzicht over de heuvels die zich rond het meer hebben genesteld. De ouders van Le Corbusier, Georges-Edouard Jeanneret en Marie-Charlotte-Amélie Perret, hebben er tot aan hun dood gewoond. Na het overlijden van haar man bewoont zijn moeder het huis met haar zoon, Albert Jeanneret. In 1960 overlijdt zij, bijna honderd jaar oud. Op 22 juni 1962 wordt de villa tot historisch monument verklaard. Dat de villa die status ooit ten deel zou vallen, konden weinigen in 1923 vermoeden. Al bij de aankoop van de grond laten de burens, de familie Vaudou, een luid protest horen. Onmiddellijk na de presentatie van het ontwerp beginnen ze een proces. De 'tegennatuurlijke blokkendoos' van Le Corbusier ontnemt hen de rust en het zonlicht die zij nodig hebben om hun kinderen te kunnen opvoeden. Tot die kinderen moet ook de auteur van het boek hebben behoord, hoewel hij nergens zijn identiteit

kenbaar maakt. Na een jaar vol onvriendelijke brieven past Le Corbusier zijn ontwerp enigszins aan en kan het huis worden gebouwd. De buurt is er nog steeds niet gelukkig mee, maar staakt het verzet. Le Corbusier drukt zijn ouders op het hart dat alleen hun oordeel telt. Dites-vous bien qu'on ne conquiert pas une place avancée sans provoquer quelques protestations. Zijn moeder is lyrisch over het huis. Notre maison est simple, aussi simple que son architecte. Mon fils est droit et honnête, bourru et rude, mais généreux. Il a le cœur bon, il aime la vie. Notre maison aussi. Elle aime le soleil, la lumière, le lac et les montagnes. In het boek is een brief afgedrukt van François Vaudou aan Le Corbusier, die toen allang was overleden. In deze brief stelt Vaudou voor om de burenruzie bij te leggen. En passant vraagt hij toestemming, eigenlijk is het meer een mededeling, voor het nemen van de foto's die in het boek zullen worden afgedrukt. Voor deze bijzondere gelegenheid heeft hij zijn twee dochters naar het huis gelokt. Zij poseren gewillig in de kamers, aan het bureau van de moeder van Le Corbusier, op zijn beroemde chaise longue, aan de rand van het meer. Idyllische foto's in een huis waar jonge vrouwen een zeldzaamheid zijn geweest. Voldaan over zijn vondst spoedt hij zich naar de kassa.

*

Na de ontmoeting in Parijs onderhoudt de familie Makonnen het contact met Le Corbusier. Zij schrijven brieven en ontvangen af en toe een levensteken van hem. Geleidelijk aan ontwikkelt zich bij hen het plan om Le Corbusier een villa te laten ontwerpen. De familie bezit een stuk grond aan een meer, één van de kratermeren bij het dorpje Debre Zeit. Een eenvoudig huis, waar het licht vrij

spel heeft en dat uitzicht biedt op de rafelige randen van de krater. Le Corbusier reageert afhoudend op hun ingetogen verzoek. Zijn projecten in Chandigarh naderen hun voltooiing, de reizen naar India vergen veel van hem. In datzelfde jaar, 1957, overlijdt zijn vrouw, Yvonne Gallis. Het einde van dit niet altijd even gelukkige en kinderloos gebleven huwelijk brengt hem uit zijn evenwicht. Op een avond herinnert hij zich het gesprek met de dochter van de familie Makonnen. Hij neemt het besluit om op zijn voorlaatste reis naar Chandigarh een tussenstop in Ethiopië in te gelasten, trouw aan het credo dat kunst vooral een omweg is om hetzelfde doel te bereiken. Wat dat doel is, laat hij in het midden wanneer hij de familie Makonnen van zijn plannen op de hoogte stelt. Tijdens zijn reis maakt hij enkele schetsen, die hem echter te veel doen denken aan de villa die hij meer dan dertig jaar geleden heeft ontworpen voor zijn ouders. In Addis Abeba wordt hij gastvrij onthaald door de heer en mevrouw Makonnen. De volgende dag gaan ze naar het kratermeer. Le Corbusier is buitengewoon enthousiast over de ligging van het kavel. Hij bespreekt met de familie Makonnen enkele mogelijkheden, hij loopt gejaagd heen en weer en maakt met brede armgebaren kenbaar wat hij voor zich ziet. Het gezelschap dineert 's avonds in het onlangs geopende Hora Ras Hotel, symbool van de voorsprong die het onafhankelijke en kosmopolitische Ethiopië heeft op de andere landen van dit povere continent. Die nacht dringt Maria Makonnen voor de tweede keer zijn leven binnen. In kamer 203 beleeft hij zijn laatste liefde, zo heeft hij zich voorgenomen, hij wil zich nog één keer verliezen in een vrouw, Maria, nog één keer ronddwalen in de sacrale rondingen van Ronchamp, zijn meesterwerk. Op het hoogtepunt citeert Le Corbusier een van zijn favoriete dichters: Hoe bijtender het wegzijn, hoe

radelozer raken verslingerd, tot het ooit te voltooiende, zijn sporen aan het ontbrokene. Even later likt zij, nog even gulzig, het zweet van zijn kale hoofd. Zij gooit zijn vlinderdas door de lucht en zet zijn zware bril op. Hij protesteert nauwelijks. Zij tooit zich met een grote handdoek en danst een tango in de hotelkamer. Jij bent mijn koning Salomon, zegt ze. Ze kijkt in de spiegel en lacht om de bril op haar neus. Zij vertelt hem het verhaal van de koningin van Sheba.

*

Solomon was a well known and wise king of Jerusalem. Queen Sheba or Makida was the Queen of the Axumait Kingdom known that time as Abisinia. When Queen Sheba heard about the wise wisdom of King Solomon she travelled from Abisinia to Jerusalem to see King Solomon and know about his wisdom. With her she took gold and perfume as a gift to him. When King Solomon met the Queen he invited her to dinner with too much salt in it, that was done purposely by King Solomon without the knowledge of understanding the trick by the Queen. When time came to go to bed, King Solomon went to his room and gave the Queen with her servant place in the guest room. But there was water only in King Solomons room. In the night the Queen and the servant got very thirsty. They tried to enter to the King's room in order to get water. First the servant went and King Solomon met with her sexually. Then Queen Sheba went and also he met her. After they finished he gave her a gold ring as a sign. After that Queen Sheba went back to Abisinia via Asmara. When Queen Sheba reached Asmara mainly after a long journey, she lived in a place called Maybela where she gave birth to a baby who she

lately called Minilik. When Minilik became a boy of about 15 years, he went back to Jerusalem to see his father. He met King Solomon meeting among many other important people. He got the task to select his father among them. With the advice, he got before from his mother, Minilik selected his father and gave him the sign which he brought with him. It was the gold ring given to Queen Sheba by King Solomon. Finally King Solomon took Minilik to school. After Minilik finished his school, King Solomon sent Minilik back with the holy wood of St. Mary's Church which was placed in Axum Tsion's Church in Ethiopia where it can be seen still nowadays. After the arrival of Minilik Queen Sheba died and Minilik succeeded her as King of the Abisinian Empire known as King Minilik 1st.

*

Zoals in de herfst de donkere regenbeladen lucht plots wijkt voor een schicht van de ondergaande zon, een sprankelende lichtstraal die onherroepelijk de toren van de kerk laat gloeien alsof vuur en vlam hebben postgevat in het heilige der heiligen, wachtend op het verlossende woord dat vanuit een bedompte biechtstoel moet worden uitgesproken om de geest weer in de fles te krijgen, zo heeft Jorge Luis Borges zich op 28 augustus 1965 genesteld bij de open haard om door zijn bejaarde moeder te worden voorgelezen uit de krant, *El Espectador del Cono Sur*. Zo gaat het al bijna 30 jaar, sinds hij in 1938 zijn hoofd stootte en het licht de achterkant van zijn oogbol in steeds mindere mate weet te bereiken. Zijn moeder weet welk nieuws hij wil horen. Al snel vindt zij het belangrijkste bericht van die dag. De necrologie van Le Corbusier, een dag eerder gestorven na een hartaanval. Borges hoort het verbaasd aan. De rest van

de avond is hij stil, hij vergeet het kopje thee dat zijn moeder naast hem heeft neergezet. Die nacht mijmert hij over de drie terecht vergeten groten: Picasso, Joyce, Le Corbusier. Om drie minuten over twee heeft hij de oplossing. De volgende ochtend belt hij heel vroeg zijn broeder in infame mystificaties, de schrijver Adolfo Bioy Casares. Hij vraagt hem die middag naar de nationale bibliotheek te komen. Hij gaat naar zijn kantoor, zegt dat hij niet gestoord wil worden en bladert door een groot aantal boeken over architectuur. Wanneer Bioy Casares arriveert, ontvouwt hij zijn plan. Zij zijn bezig met de voorbereidingen van de publicatie van de *Kronieken van Bustos Domecq*. Borges stelt voor een kroniek aan Le Corbusier te wijden. Bioy Casares is enthousiast, als zij iets gemeenschappelijks hebben, dan is het wel hun afkeer van dat wat de canon van het modernisme is geworden. Ze maken enkele aantekeningen, over de opmerking van Le Corbusier dat een huis ‘een machine om in te wonen’ is, een definitie die volgens hen eerder toepasbaar is op een eenzame eik of een spartelende vis dan op de Taj Mahal, over de weelderige Italiaanse gebouwen die even geheimzinnig zijn als de kronieken maar waarvan Le Corbusier een verklaard tegenstander is, over de eerste schuchtere stappen van Le Corbusier in de wondere wereld van de architectuur in de tijd dat Borges nog met zijn ouders in Europa verbleef. Wanneer het boek uiteindelijk in 1967 verschijnt, is er echter geen kroniek aan Le Corbusier gewijd. Blijkbaar hebben Borges en Bioy Casares de cirkel in hun redenering niet kunnen vinden. Vlak voor zijn dood, in 1986, heeft Borges vanuit het ziekenhuis in Genève waar hij is opgenomen, een schitterend uitzicht over de stad en het meer. Althans, zo wordt hem verteld door een verpleegster, die bij haar geboorte wellicht de naam Maria

ontving. Zij neemt zijn arm in haar hand en wijst hem de plekken aan waar gebouwen van Le Corbusier zouden komen, het Volkenbondpaleis, het Mondiale Museum en het Wanner project. Ze zijn nooit gebouwd, zegt ze, verontwaardigd. Borges lacht, voor het laatst.

*

Hij kent zijn weg in het Latijnsamerikaanse grid. Rechthoekige huizenblokken met op elke hoek een café of winkel. Bogotá, Caracas, Quito, hij weet zich een passant in een helder assenstelsel. Hij loopt Café Victoria binnen, gaat zitten bij een tafel aan het raam en stelt zich voor aan Paco Bioy Casares. Paco is een kleinzoon van Adolfo Bioy Casares en studeert architectuur, tot verdriet van zijn grootvader, die vlak na het begin van zijn studie is overleden. Onlangs heeft Paco een brief geschreven aan Rem Koolhaas, in de hoop een stageplaats aangeboden te krijgen. In die brief wordt, als parodie op de pretenties van de planologie, de kans berekend dat in het mikado-spel een orthogonaal opduikt. Hij legt Paco uit waarvoor hij is gekomen. Paco beheert de nalatenschap van zijn grootvader en kan hem misschien helpen. Al snel voelen ze zich de ware nazaten van Bustos Domecq. Paco vertelt hem over het dossier Le Corbusier. Nog spannender wordt het wanneer Paco een manuscript uit zijn tas haalt, voor zich op tafel legt en de volgende fles aguardiente bestelt. Er valt even een stilte. Paco grijnst en begint een verhaal te vertellen waarvan de strekking hem eerst volledig ontgaat. Over een feest voor de studenten van de Academie voor Architectuur waar iedereen met een bizar hoofddekseel moest komen. Paco zelf had een tulband op zijn hoofd gezet die de vorm had van het Guggenheim museum in New York. Zo waren er nog veel meer fantastische creaties. Die avond ontmoette Paco na jaren weer eens zijn jeugdliefde, Máxima. Voor deze gelegenheid had zij zich getooid met de obelisk van Axum, de vroegere hoofdstad van Ethiopië. Nu is het zijn beurt om te grijnzen, hij staart Paco aan, maar die bladert geamuseerd door het manuscript. Zijn grootvader,

vertelt Paco, heeft na het overlijden van Borges nog één document aan het dossier toegevoegd. Een reisverslag, op 20 maart 1987 geplaatst in de bijlage Trayecto van de Nederlandse krant El Diario del Pueblo. Maar door de afwezigheid van het speelse intellectualisme van Borges was het zijn grootvader niet gelukt het dossier tot een verhaal te transformeren waarover mussen in dakgoten nog lang zouden nakwetteren. Dat artikel, in de ogen van Paco komt een fontein van binnenpretjes in actie, heb ik laten vertalen door Máxima, die sinds kort om onverklaarbare redenen Nederlands studeert. Paco overhandigt hem het manuscript.

*

Om 12.00 uur zijn Frans en ik voor de tweede keer in de bus gestapt naar Debre Zeit. Frans had tijdens ons bezoek in Nazareth een Engelsman ontmoet, Roger Kirkby, die beweerde in een villa van Le Corbusier te wonen aan het Bishoftu meer in Debre Zeit. We hadden dat meer de vorige keer overgeslagen maar de drang om er alsnog naar toe te gaan werd alsmaar groter. Debre Zeit zag er nog even leuk uit als de vorige keer. Ik had heel veel trek in een afscheidslunch van Ethiopië met een grote schaal injera, dus we doken een heel klein tentje in waar ze wel iets voor ons konden maken. We zaten lekker als enige gasten buiten op de veranda. Het was een vriendelijke eigenaar, maar omdat hij geen letter Engels sprak waren er toch wel enkele communicatieproblemen. We kregen een enorme plak injera met vrijwel rauw gehakt. Met veel gebaren en een bezoek aan de keuken kon ik de man duidelijk maken dat het vlees terug in de pan moest. Het werd opgebakken en smaakte verrukkelijk. Ook de bedelaar die onze restjes opat,

scheen het lekker te vinden. We wandelden naar het meer toe. Het is weer een kratermeer, maar kleiner en kaler dan Hora. De wal begroeiing bestaat voornamelijk uit enorme cactussen. Aan de overkant zagen we een iets afwijkend huis liggen: dat moest het zijn. Toen we er vlakbij waren, stonden we opeens op een groot ommuurd terrein. Het leek een oude verwaarloosde tuin met terrassen en een enorm leeg zwembad in allemaal kronkelige vormen. Iets lager lag het huis van Le Corbusier in een grote, groene tuin vol planten, bloemen en bomen. Ook hier een zwembad in de tuin. Roger zat in een huisje in de tuin te werken, dus we kregen de kans om Le Corbusier niet alleen van buiten, maar ook van binnen te bewonderen: wat een huis! Het is gebouwd als een soort slak met een centrale cirkel waarin zich de huiskamer bevindt. De helft van de cirkel is van glas, dus je hebt een fantastisch uitzicht over het meer. Ook het terras is schitterend aan het meer gelegen. Onder dit terras bevindt zich een gastenverblijf met slaapkamer, keuken en badkamer. We kregen zelfs nog het aanbod er de nacht door te brengen maar dat moesten we afslaan want we hebben vanavond een afscheidsetentje in Addis. In een boom naast het huis zat een neushoornvogel die met zijn grote snavel steeds keihard tegen het raam vloog. Een heel akelig gehoor, er zat al een flinke barst in de ruit. Roger liet ons lekker alleen door het huis dwalen. Frans heeft een heleboel foto's gemaakt en ik ben bezig geweest met het tekenen van de plattegrond, wat lang niet eenvoudig was. Het bleek dat er al een paar maal andere belangstellenden waren komen kijken maar ik heb beloofd als ik in Nederland iets over het huis kan vinden dit op te sturen naar Roger. Wat geeft het zien van een architectonisch meesterwerk toch een prettig gevoel, dat is gelukkig nog niet gesloten nu ik me al zo lang niet meer met architectuur

bezighoud. Maar dit is natuurlijk wel iets heel bijzonders: een huis van Le Corbusier in Debre Zeit! Zal Le Corbusier zelf in Ethiopië geweest zijn? De ijzeren sculptuur op de schoorsteen op het terras doet dat wel vermoeden, want de sculptuur zelf stelt een zwarte raaf voor en er zitten altijd echte zwarte raven op de schoorsteen. En ook als je het huis ziet liggen, zo steil boven het meer, kan je je niet voorstellen dat die architect niet ter plekke zou zijn geweest. Het huis is overigens gebouwd voor een rijke Ethiopiër uit Addis als buitenhuis. Hij had daar al een huisje staan, het kantoor van Roger, maar liet later deze villa bouwen. Na de revolutie in 1974 is het huis geconfisqueerd door de staat. Tegenwoordig is het ter beschikking gesteld aan het Instituut voor Veeteelt en uit dien hoofde woont Roger er in. Een kleinzoon van die rijke Ethiopiër schijnt nog in Addis te wonen.

*

De volgende ochtend staat hij vroeg op. Bij het ontbijt ziet hij zijn vingers spelen met de rafelige randen van het tafelkleed. Dit is de dag. In dit land met meer dan vijftig miljoen inwoners maakt de eetzaal opnieuw een uitgestorven indruk. Het deert hem deze keer niet. Hij maakt zich gereed voor de ontmoeting die hij zo minutieus heeft voorbereid. Hij verlaat het hotel, slaat linksaf en begint aan zijn wandeling rond het kratermeer. Eerst komt hij enkele jongens tegen, in hun uniform zijn zij op weg naar school. Zij laten hem proeven van de vrucht van een cactus. Hij wandelt verder. Het is schitterend weer, dat moet het geweest zijn, dat kan niet anders. Opeens ziet hij hem lopen. Hij straalt hem tegemoet. Overtuigd, van zichzelf, van hun verstandhouding, zij herkennen zichzelf in elkaar.

Moeiteloos overbruggen ze het tijdsverschil, een buitenstaander zou niet kunnen waarnemen dat de een drie-en-veertig jaar eerder aan zijn wandeling is begonnen dan de ander. Samen lopen ze door de tijd. Ze vertellen elkaar verhalen. Over de pendeltechniek van de Griekse filmer Angelopoulos, die zijn camera in een tergend traag tempo een volledige cirkel laat beschrijven waarbij, eenmaal weer op het beginpunt aangekomen, blijkt dat A niet langer A is, maar A' of B of C, zo gaat de tijd, de omgeving is onaantastbaar, het enige dat verandert zijn wij zelf, onherstelbaar, gelouterd door de verhalen die we onderweg hebben gehoord. Over het aloude raadsel van de klok en de bewegingsrichting van de wijzers, inderdaad, het raadsel heeft nooit bestaan, processies en rondgangen gaan met de klok mee omdat zij statusbevestigend zijn, sporters daarentegen kunnen slechts records vestigen wanneer zij geen respect hebben voor hun voorgangers, zij moeten tegen de tijd in om tijdsbarrières te kunnen slechten. Over het geheim van de scheppingskracht van de kunstenaar en zijn opdracht voor het leven. Voir, regarder, découvrir. Puis inventer et créer. Ma morale: dans la vie, il faut faire. Cela veut dire agir, dans toute la modestie, dans l'exactitude, dans la précision. Atmosphère pour la création de l'art. Régularité, modestie, continuité, persévérance. Over hoogbejaarde moeders en kinderloze kunstenaars. Over de interpretaties van biografen; there were evidently very deep roots to his contempt for the 'donkey path' - lachend wijst hij op het pad waar ze lopen - to his determination to provide a Gordian answer to the 'law of meandering', to the tenacity with which he set about 'classifying' everything, making everything 'get back into line'; to his philosophy of standards and the plan, to his unrelenting search for a universal system of proportions to that glorification of the

right angle which led him, in his old age, to dedicate an entire poem to its praises. Hier onderbreekt hij hem, eerbiedig maar beslist, zijn woorden lijken aarzelend, maar volgen nauwkeurig de route die hij van tevoren heeft uitgestippeld, zijn stem start bij de plek waar ze staan en verdraait langzaam maar zeker in de richting van de hoogste rots van het kratermeer, de plek waar het huis moet worden gebouwd, het huis waar het cyclische van het meer, van hun ontmoeting, van hun leven, zich herhaalt in de vorm van de woonkamer, waar de plattegrond voor het eerst de grillige lijnen van het volle leven volgt en de rechte hoek negeert, een ontwerp als een foetus, waarbij de slaapkamers als een tweeling, als een drieling, als een vierling, even eindeloos als de zaligheden van de vorige nacht, zich om elkaar krullen, als een asymmetrische ui met uitwaaiierende lagen die zich toch altijd verbonden weten met het kloppende hart van het centrum om warmte, bescherming en troost te zoeken, bij elkaar en bij de navelstreng die hen met de immer voedzame buitenwereld verbindt, de buitenwereld die dit alles niet zal toestaan en die er voor zal zorgen dat zijn liefde niet verdergaat dan de kamer van het hotel en het huis zal degraderen tot een voetnoot in een apocrief supplement op de geschiedenis van de architectuur. Een raaf vliegt schetterend op. Hij loopt terug naar het hotel. Hora est.

*

*

De laatste liefde van de raaf verschijnt ter gelegenheid van de jaarwisseling 2000-2001. Het is een uitloper van TA, het boek in wording dat als een mangrove met zijn uitstekende wortels telkens weer wordt verrast door de veelvormigheid van aanspoelende golven.

*

Met dank aan: Ethiopian Tourism Commission. Ethiopians and the houses they live in. Addis Ababa. 1981 * François Vaudou. La Petite Maison de Le Corbusier. Villa le Lac à Corseaux-Vevey. Carré d'Art Edition. Genève. 1991 * Le Corbusier. The Modulor. Faber and Faber. London & Boston. 1977 [Oorspr. 1954] * Hans Faverey. Het ontbrokene. De Bezige Bij. Amsterdam. 1990 * A. Yemane Fitwi. History of King Solomon and Queen Makida. 1987 * Jorge Luis Borges en Adolfo Bioy Casares. Kronieken van Bustos Domecq. Meulenhoff. Amsterdam. 1971 * Richard Burgin. Conversations with Jorge Luis Borges. Souvenir Press. London. 1973 * Liesbeth Hugenholtz. Reisdagboek Ethiopië. Deel 3. 1987 * Maurice Besset. Le Corbusier. To live with the light. Rizzoli. New York. 1987 [Oorspr. 1968, Who Was Le Corbusier?]

*

© Frans de Haan. Leiden. 2000.

*